

MOĞOLİSTAN DUHALARI
'KAYIP OLMAYAN' TÜRKOFON BİR HALK
 THE DUKHAS OF MONGOLIA
 A 'NOT LOST' TURCOPHONE PEOPLE

Abstract

The Dukhan people live in the county of Tsagaannuur (in Dukhan *Akköl* 'White Lake') and surrounding taiga areas in the northern part of Mongolia's Khövsgöl region. Their total number is approximately 500 people. Dukhans are divided into three groups: 1) the Dukhans living in the high taigas, divided into West vs. East Taiga, 2) the Dukhans living in river areas, and 3) the Dukhans living in Tsagaannuur. The Dukhans living in the taiga lead a lifestyle based on reindeer herding, gathering and hunting. Settled Dukhans living in Tsagaannuur and in river areas herd Mongolian-style cattle, i.e. cow, horse, camel, goat and sheep.

Dukhan clans started to come to Mongolia in the 1940s from neighbouring areas of the Tuvan Republic. Dukhans of the East Taiga mostly emigrated from Toja, whereas Dukhans of the West Taiga moved from the Tere-Khöl region. During the Manchu period (1757-1911) when the territories of Outer Mongolia and Tuva were under the same administration, the Dukhans used to nomadize across a much larger area. This large territory was called Uriyankhay, which used to encompass the territories of modern Tuva and Mongolia's Khövsgöl region.

Concerning their spiritual world, Dukhan beliefs are animistic, i.e. they worship nature. Shamans play an important role as intermediaries between the material and the spiritual world.

Dukhans identify themselves as *tu^hha ulās* 'Dukan people'. As for the word *tu^hha*, it is a phonetic variant of *tuva/tuba*, which is widespread in Siberia; cf. Tuvan (*tivva*) and Tofan (*to'fa*). In Mongolia, however, Dukhans are generally referred to as *tsaatan* 'those who have reindeer' (*tsaa* 'reindeer and the denominal nominal suffix *-tan*)

As for the Dukhan language, it belongs to the taiga subgroup of Sayan Turkic, which itself is a member of the Siberian branch of the Turkic languages. The other Taiga Sayan Turkic languages are Tofan spoken in the Irkutsk Oblast', the varieties spoken in the Toja and Tere-Khöl regions of the Tuvan republic, and the Soyot language spoken in the Oka region of the Buryat republic.

The Taiga Sayan Turkic languages, besides exhibiting language features characteristic for Sayan Turkic, share specific phonetic, morphological and lexical features. At the same time, their lifestyle is characterized by reindeer herding, gathering and hunting.

Nowadays Dukhans are bilingual. Besides Dukhan, they speak Darkhat Mongolian. Dukhan is used in a narrow family circle and it is not a written language.

The Dukhan language and culture are endangered.

Keywords: Siberian Turkic languages and cultures, Turkic-Mongolic language contact, reindeer herding

Özet

Duhalar, Moğolistan'ın Hövsgöl ilinin kuzeyinde, Tsagaannuur (Duhaca *Akköl* 'Ak Göl') kasabasında ve taygalarla çevrelenmiş bir bölgede yaşamaktadır. Duhaların toplam nüfusu 500 kişi civarında olup, bunlar da üç farklı bölgede toplanmışlardır: 1) Batı ile Doğu Tayga olarak ayrılmış yüksek taygalarda, 2) Nehir bölgelerinde ve 3) Tsagaannuur kasabasında. Taygalarda yaşayan Duhalar, Ren geyiği güder, avcı ve toplayıcı tarzı bir yaşam sürerler. Tsagaannuur kasabasında ve nehir bölgelerinde yerleşmiş olanlar ise Moğol tarzı hayvancılık yaparak sığır, at, deve, keçi ve koyun güderler.

Duha boyları Moğolistan'a 1940'lı yıllarda Tuva Cumhuriyeti'ndeki komşu bölgelerden gelmeye başlamıştır. Doğu Taygasındaki Duhalar çoğunlukla Toca'dan, Batı Taygasındakiler ise Tere-Höl bölgesinden göç etmişlerdir. Tuva ile (Dış) Moğolistan'ın aynı yönetime tabi olduğu Mançu (1757-1911) döneminde Duhalar, çok daha geniş bir bölgede konup göçüyorlardı. Bugünkü Tuva ve Moğolistan'ın Hövsgöl bölgesini kapsayan bu geniş sahaya *Uriyanhay* denirdi.

Duhalar, animistiktir; yani doğaüstü güçlere inanırlar. Şamanlar gerçek dünya ile ruhani dünya arasında aracı olarak kabul edilir ve büyük önem verilir.

Duhalar kendilerini *tu^hha uləs* 'Duha halkı' olarak tanımlarlar. *Tu^hha* kelimesi ise Sibiry'a da yaygın olan *tuva/tuba* kelimelerinin fonetik bir varyantıdır ("Tuva" [ti^vva] ve "Tofa" [to^ffa] krş.) Ancak Moğolistan'da genellikle *tsaatan* 'Ren geyiği sahipleri' (*tsaa* 'ren geyiği' ve addan ad yapan +*tan* eki) adı ile bilinirler.

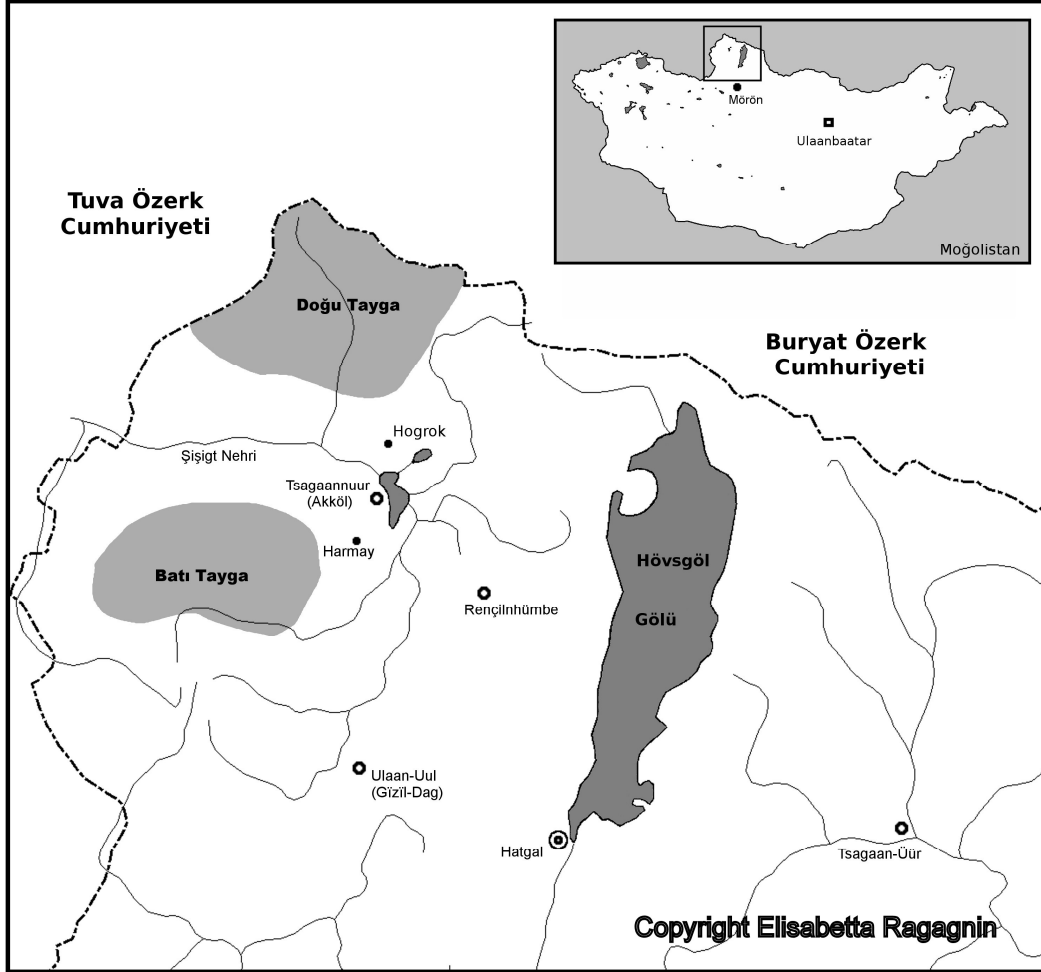
Duha dili (*Tu^hha* sös), Türk dillerinin Sibiry grubuna dahil olan Sayan Türk dillerinin *tayga* altgrubuna mensuptur. Diğer Tayga Sayan Türk dilleri ise İrkutsk Oblastı'nda yaşayan Tofaların dili *Tofaca*, Tuva Özerk Cumhuriyetinin doğusundaki Toca ve Tere-Höl bölgelerinin dilleri *Toca-Tuvacası* ve *Tere-Höl-Tuvacası* ile Buryat Özerk Cumhuriyetinin Oka bölgesinde yaşayan Soyotların dili *Soyotça*'dır.

Sayan Türk diline ait olan tüm dil özelliklerini barındırmakla birlikte Tayga Sayan Türk dilleri fonetik, morfolojik ve leksik düzeyde farklı ortak yapılarla sahiptir. Aynı zamanda, Ren geyiği avcılığı ve ormanda bitki toplamaya dayalı yaşam tarzı Tayga Sayan Türkleri'ne özgüdür.

Günümüzde Duhalar iki dillidir ve Duhacanın yanında Darhat Moğolcasını da konuşurlar. Duhaca, bir aile içi iletişim dilidir, yazı dili değil.

Duha dili ve kültürü yok olma tehlikesine maruzdur.

Anahtar sözcükleri: Sibiry Türk Dilleri, Sibiry Türk Kültürleri, Türk-Moğol dil ilişkileri, Ren geyikçiliği

Harita: Duhalaların Moğolistan Coğrafyasındaki Yerleşim Bölgeleri

Giriş

Duhalalar Moğolistan'ın Hövsgöl ilinin kuzeyinde, Tsagaannuur (Duhaca *Akköl* 'Ak Göl') kasabasında ve taygalarla çevrili bir coğrafyada yaşamaktadır. Bu bölge; kuzeydoğuda Buryat Özerk Cumhuriyeti, kuzeybatıda ise Tuva Cumhuriyeti ile komşudur.

Duhalaların toplam nüfusu 500 civarında olup üç farklı bölgede yaşamaktadırlar: 1) *Batı ile Doğu Tayga olarak ayrılan yüksek taygalarda*, 2) *Harmay ve Hogrok adlı nehir bölgelerinde* ve 3) Tsagaannuur kasabasında. Tayga bölgelerinde yaşayan Duhalalar Ren geyiği besler, avcı ve toplayıcı tarzı bir yaşam sürerler. Tsagaannuur kasabasında ve nehir bölgelerinde yerleşik olanlar ise Moğol tarzı hayvancılık yapar sığır, at, deve, keçi ve koyun beslerler.

Duha boyları Moğolistan'a 1940'lı yıllarda Tuva Cumhuriyeti'nin komşu bölgelerinden gelmeye başlamışlardır. Doğu Taygasındaki Duhalalar çoğunlukla Toja'dan Batı Taygasındakiler ise Tere-Höl bölgesindeki Kungurtug'dan göç etmişlerdir. Tuva ile (Dış) Moğolistan'ın aynı yönetime tabi olduğu Mançu (1757-1911) döneminde Duhalalar, çok daha geniş bir bölgede konup göçüyorlardı. Bugünkü Tuva ve Moğolistan'ın Hövsgöl bölgesini kapsayan bu geniş bölgeye *Uriyanhay* denirdi.

Duhalalar animistiktir, yani doğaüstü güçlere inanırlar. Şamanları bu dünya ile ruhani dünya arasındaki araçlar olarak kabul eder ve onlara büyük önem verirler.

Duhalar kendilerini *tu^hha ulas* ‘Duha halkı’ olarak tanımlarlar. *Tu^hha* ise Sibirya’da yaygın olan *tuva/tuba* kelimelerinin fonetik varyantıdır (krş. “Tuva” [ti^hva] ve “Tofa” [to^hfa]) Ancak Moğolistan’da genellikle *tsaatan* ‘Ren geyiği sahipleri’ (*tsaa* ‘Ren geyiği’ ve *addan* ad yapan +*tan* eki) adı ile bilinirler. Bu adlandırma yalnızca Duha halkının sürdürdüğü geleneksel hayvancılığa atfen verilmiştir. 20. yy. Moğol kaynakları Duhaları; *Uranhay*, *Tayga Uranhay*, *Taigın Irged* “tayga halkı”, *Oin Irged* “Orman Halkı” ve *Soyot* olarak adlandırmaktadır. Moğollar resmi olarak Duhaları ve Moğolistan’daki Müslüman olmayan diğer Türk halklarını tanımlamada “Uygur” terimini kullanırlar. Günümüzdeki soy adlarına gelince, en yaygın soyları (Duhaca *sööök*) *Soyan*, *Palakša* ve *Urat*’tır.

Duha Dili

Tu^hha sös ‘Duha dil’ (ISO 639-3 dkh), Türk dillerinin *Kuzey-Doğu Sibirya* grubu içinde yer alan Sayan Türk dillerinin¹ *tayga* altgrubuna mensuptur. Diğer Tayga Sayan Türk dilleri ise Irkutsk Oblastı’nda yaşayan Tofaların dili *Tofaca*, Tuva Özerk Cumhuriyeti’nin doğusunda Toca ve Tere-Höl bölgelerindekilerin dilleri *Toca-Tuvacası* ve *Tere-Höl-Tuvacası* ile Buryat Özerk Cumhuriyeti’nin Oka bölgesinde yaşayan Soyotların dili *Soyotça*’dır.² Geçmişte Ren geyikçiliği ve avcılık bu halkların ortak yaşam biçimi idi. *Tayga altgrubu* ile *Bozkır altgrubu* farklıdır. Bozkır altgrubunu ise standart Tuvaca³ ile değişiklikleri (Toca ve Tere-Höl’de konuşulanlar dışında) ve Çin ile Moğolistan’a bağlı Altay bölgeleri⁴ ile doğu Hövsgöl’deki Tsagaan Üür ilçesinde⁵ konuşulan Sayan dilleri oluşturur. Bu grupların yaşam tarzı Moğol tipi hayvancılığa dayanır.

Sayan Türk dilinin tüm özelliklerini göstermekle birlikte Tayga Sayan Türk dillerinin fonetik, morfolojik ve leksik düzeyde farklılıkları vardır; örneğin, güçlü genizleşme ve Ana Türkçeden */y- \d-/ ünsüzü /y-/’ye değişimi: *yon-* ‘kesmek’ krş. Eski Türkçe *yon-*, *ya* ‘yeni’ krş. Eski Türkçe *yanı*.⁶

Aynı zamanda Ren geyiği avcılığı ve ormanda bitki toplamaya dayalı yaşam biçimi de Tayga Sayan Türklerine özgüdür.

Duhacanın söz varlığı ile ilgili olarak temel sözlerin Türkçe kökenli olduğu söylenebilir; ör. *siltas* ‘yıldız’, *gis* ‘kız’, *hün* ‘gün’, *put* ‘bacak, but’, *uta-* ‘uyu-’, *je-* ‘ye-’, *jora-* ‘hareket et-’, *per-* ‘ver-’, vb. Duhaca asıl sayılar şunlardır: *pir* ve *piree* ‘bir’, *i^hxä* ‘iki’, *üş* ~ *üüş* ‘üç’, *tört* ~ *töört* ‘dört’, *peş* ~ *pees* ‘beş’, *al^hta* ‘altı’, *jetä* ~ *jeeta* ‘yedi’, *ses* ‘sekiz’, *t^hos* ‘dokuz’, *on* ‘on’, *jeer* *jeerβä* ‘yirmi’, *üjon* ~ *üjön* ~ *üjen* ‘otuz’, *törton* ~ *törtön* ~ *törten* ‘kırk’, *pejon* ~ *pejön* ~ *pejen* ‘elli’, *al^hton* ~ *al^htan* ‘altmış’, *jeton* ~ *jetön* ~ *jeten* ‘yetmiş’, *seson* ~ *sesen* ‘seksen’, *t^hoson* ~ *t^hosan* ‘doksan’, *jüs* ‘yüz’, *miñ* ‘bin’, *saya* ‘on bin’.

Duhaca, yakın çevredeki Moğol dillerinden çok sayıda söz kopyalamıştır. Bilindiği gibi, Sayan Türk Dilleri veya Lena Türk Dilleri adı da verilen Sahaca ve Dolganca ile birlikte Moğolca unsurların en yoğun bulunduğu Türk dilidir.⁷

Bütün Tuva dillerinde bulunan eski Moğolca katman dışında, Duha dili son altmış yılda güçlü biçimde Moğolcanın etkisi altında kalmıştır. Diğer yandan Duhacada çok az Rusça unsur bulunmaktadır. Oldukça sınırlı olan bu sözler gündelik nesnelere ve bazı soyut kavramlarla ilgilidir; ör. *gostarool* ‘maşrapa’, *padan* ‘bidon’. Günümüzde Moğolca alıntılarını kullanma eğilimi yaygındır. Ör. *č^hi^hxar* ‘şeker’ (← Halha Moğolcası *čixir*) sözü, yaşlı Duhalar tarafından halen kullanılan *hambeet* ‘şeker’ ← Rusça *kanfeta* sözünün yerini almıştır. Son olarak, resmi Tuva dilinden uzak bir bölgede konuşulduğu için Duhaca, Tuvacanın düzleştirici etkisine maruz kalmamıştır.

Tuva dillerinin Tayga altgrubuna mensup olan her dil gibi Duhacada da Ren geyikçiliği ile ilgili terminoloji hayli zengindir; örneğin, *šulan* 'Ren geyiğin yediği bir bitki', *eerameeš* 'Ren geyiğindeki çocuk eyeri', *anhay*, *e^hsarak* ve *hokkaš* 'yeni doğmuş Ren geyiği yavrusu', *taspan* 'bir yaşındaki Ren geyiği', *tongar* 'iki yaşından küçük erkek Ren geyiği', *tongay* 'iki yaşından küçük dişi Ren geyiği', *e^hter* 'erkek Ren geyiği', *töñhar* ve *usən put* 'küçük erkek geyik', *tüktay mīš* veya *pir tüktay guuday* 'kısırlaştırılmış üç yaşındaki Ren geyiği', *i^hǰā tüktay guuday* 'kısırlaştırılmış dört yaşındaki Ren geyiği', *üš tüktay guuday* 'kısırlaştırılmış beş yaşındaki Ren geyiği', *ǰarə* ve *guuday* 'kısırlaştırılmış Ren geyiği', *pogana* 'geç yaşta kısırlaştırılmış Ren geyiği', *mīndə* 'dişi Ren geyiği', *mīndəǰak* ile *ǰaš tongay* 'küçük dişi Ren geyiği', *hur tongay* (harfiyen: 'son yılın küçük dişi Ren geyiği') 'iki kez yavrulmuş dişi Ren geyiği', *tasfanaŋ* 'yabani Ren geyiği' ve *iβə* 'Ren geyiği'. Bu terimler arasında yalnızca *mīndə* 'dişi Ren geyiği', kesin olarak Samoyed kökenlidir; bk. Matorca *méinde* 'rangifer ferus'. Diğer sözlerin çoğunun Türkçe etimolojisi yapılabilmektedir; ör. *e^hter* 'erkek Ren geyiği' sözü *e^ht-* '(çifteşmeye hazır dönemde) bağirmek' fiilinin geniş zaman ortacı ('intraterminel' ad yapım eki) ile kurulmuştur. Son olarak *iβə* sözünün bir kökteşi, Kaşgarlı'nın eserinde *iwiq* 'dişi antilop' biçiminde geçmektedir.

Öte yandan, Ren geyiği yetiştiriciliği Türk halkları arasında tipik bir hayvancılık geleneği değildir. Tayga Sayan Türk halklarını oluşturan grupların hepsi olmasa bile bazılarının zamanla Türkleşmiş yerli kökenli diğer boylardan geldiği düşünülmektedir.⁸ Türkologlar ve tarihçiler arasında yaygın olan görüşe göre de *tuva/tuba* etnonimine sahip halklar aslen Samoyed ve Yeniseyli olup tarihin çeşitli dönemlerinde Türkleşmişlerdir. *Du-bo* ~ *Tu-po* etnonimi ilk olarak 7. yüzyıl başlarında (581-618 yıllarını kapsayan) Çin Sui-Şu yıllığında kaydedilmiştir (Ragagnin 2011: 13-21). Çin T'ang-Shu (618-906) yıllığında aynı halk, Uygurlar ve bir kısım Oğuz boylarının da mensup olduğu T'ieh-le boylar birliğine dahil gösterilmiştir. Bu kayıtlara göre Tu-po halkı Birinci ile İkinci Göktürk Kağanlıkları (551-744) ve Uygur Kağanlığı (744-840) dönemlerinde Kırgızların ve "küçük göl"ün (büyük olasılıkla Baykal Gölü) güneyinde, Uygurların ise kuzeyinde yaşıyorlardı. Bu coğrafya bugünkü Tuva ve kuzey Hövsgöl'ü içine alan komşu bölgeleri kapsamaktadır. Aslen Samoyed ve Yeniseyli ya da diğer Türk dilli olmayan halkların, özellikle söz konusu bölgenin Uygur Kağanlığına (744-840) bağlandığı dönemde, Türkleştikleri kabul edilir. Birçok arkeolojik buluntu ve runik harfli Uygurca anıtlar bu düşünceyi destekler (Ragagnin 2011: 13-21). 13. yüzyılda aynı bölge Moğol İmparatorluğu'nun nüfuzu altına girmiştir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde *Tubas* ve *Tuqas* (-s Moğolca çoğul ekidir) adlı halklardan bahsedilir. Bunlar, Çingiz Kağan'ın oğlu Joçi'ye tabi olan kuzeydeki orman toplumlarından. *Tuqa* sözündeki içses *-q-*'nin *-h-* < **p* ve **q* sesini temsil ettiği göz önünde bulundurulduğunda Duhaların bunlarla ilişkili olmaları muhtemeldir. Eşzamanlı sesbilimlik kanıtlar bu düşünceyi güçlendirmektedir. Daha 13. yüzyılda *tuqa* ile *tuba* halklarının ayrı halklar oldukları söylenebilir. Bazı boyların Moğollaşması ve bazılarının da belki Moğollaştıktan sonra Türkleşmelerinin bu dönem veya bu dönemden kısa bir süre önce başlamış olduğu varsayılabilir. Aslen Türk kökenli olan gruplar dışında aynı bölgelerde yaşayan Samoyed ve Yeniseyli halkların ikinci Türkleşme dalgasının ise Sibiry'a'nın Ruslar tarafından işgal edildiği döneme denk geldiği sanılmaktadır.

Üstelik 19'uncu yüzyılda Sayan bölgesini ziyaret eden Fin dilci Castrén (1857: vi) Türkleşmiş olan bazı yerli Samoyed boylarının eski dillerini tamamen unutmadıklarını bildirmiştir.

Fotoğraf1: Taygada *mında* sağarken

Avrupalı, Moğol ve Çinlilerin tarihî kaynaklarında ise Ren geyiği güden, avcı ve toplayıcı bir yaşam tarzı süren orman halklarının konuştuğu dillere ait herhangi bir bilgi bulunmadığı gözden uzak tutulmamalıdır.

Duhaların Yaşam Biçimine Genel Bir Bakış

Batı Tayga ve Doğu Tayga olmak üzere iki ayrı bölgede yaşayan yaklaşık 32 aile, Ren geyiği hayvancılığı, avcılık ve bitki toplamaya dayalı bir yaşam sürmektedir. Duhalar, Duhaca *alaĵā öy* 'direk evi' denen özel konik çadırlarda yaşarlar. Bu tip çadırlar bir zamanlar bütün tayga Sayan halklarında ortaklı.⁹ Geçmişte Ren geyiği derisi ve huş ağacı kabuğundan yapılan çadırın dış kaplaması günümüzde su geçirmez sentetik maddeden yapılmaktadır. Çadırın küçük kapısı Moğol çadırı gibi güneydoğuya bakar. *Alaĵā öy*'ün iç düzenlemesi Moğol çadırını andırır: Çadırın ortasında ocak, sağda yemek ve mutfak eşyalarının olduğu kişisel bölümler bulunur. Duhaların söylediğine göre geçmişte ocak dışarıda olurmuş. (Dışarıdan bakıldığında) kapının solunda diş fırçaları ve sabun gibi hijyenik eşyalar asılıdır. Onların yanında yerde üç çeşit eyer bulundurulur: Yetişkin eyerleri (*eser*), yük eyerleri (*ingərşak*) ve küçük çocuklar için özel bir eyer (*eerəmeeş*). Ailede bebek varsa, *ga^hhay* 'asılı beşik' (bk. Eski Yenisey, (runik) Türkçesi *kabay* 'beşik') denen tahtadan yapılmış bir beşik çadırın direklerine takılarak sallanır. Şeref köşesi sayılan *alaĵā öy*'ün girişinin karşısındaki bölgede, *eeren* denilen hayvan şeklinde, ailenin koruyucu ruhlarını temsil eden kutsal bir nesne vardır. İç duvarlara asılan çeşitli çantalar arasında *parβa* 'Ren geyiği heybesi' da yer alır. Bunlardan başka çeşitli eşyalarla birlikte genellikle giysi ile battaniyeler bulunur.

Duhaların hazırladığı geleneksel yemeklere gelince, nisan ile kasım ayları arasında mevcut olan Ren geyiği sütü oldukça yağlıdır ve öncelikli olarak *süttəy šay* '(tuzlu) sütlü çay' hazırlamada ve iki türlü peynir yapımında kullanılır: *piⁿštak* ve *hurət*. Taze sütün birkaç dakika kaynatılması ile birlikte Duhaların *hööretken sūt* 'yükseilmiş süt' dedikleri kalın bir kaymak elde edilebilir. Bundan başka, süttən *aĵəy sūt* 'acı süt' diye adlandırılan ekşi kaymak yapılır. Kışın Ren geyiklerinin verimsiz olduğu

Fotoğraf 2: *Gahay*'da (asılı beşik) bebek sallarken

dönemde donmuş *aĵay sūt*, sütlü çay yapmak için kullanılır. Külde pişirilen halka biçimindeki *höngen* adlı geleneksel ekmelekle demir kaptaki *hileep* (← Rusça *hleb*) undan yapılır.

Un ayrıca *poosa* '(büyük) mantı' (← Halha Moğolcası *buuz*), *tsuyvan* ~ *suyvan* 'et, sebze ve kızarmış makarnalı yemek' (← Halha Moğolcası *tsuivan*) ve *panša* 'haşlanmış (orta büyük) etli mantı' (← Halha Moğolcası *banš*) gibi Moğol yemeklerinin de önemli bir malzemesidir. Çoğunlukla avda elde edilen etten, *mün* denilen (bk. Eski Türkçe *bün* 'çorba, et suyu') çorba yapımında yararlanır. Bu çorbaya ayrıca erişte veya pirinç ile zambak soğanı da katılır.

Etin bol olduğu kış mevsiminde Duhalar eti orta büyüklükte çubuklar halinde kesip tahta şişe geçirerek yavaş ateşte pişirirler. Türk döner kebabına oldukça benzeyen bu yöntem *pi^hškannap je-* ('olgun'-FİİL TÜRETME EKİ-ZARF FİİL EKİ + 'yemek') adını veriyorlar. Özel günlerde *hiyma* 'bir tür sosise' (bk. Eski Türkçe *kiyma* 'eğri kesilmiş' ve Türkçe *kiyma*) hazırlanır.¹⁰

Son olarak Duhaların beslenmelerinde önemli yer tutan ormandan topladıkları *gök hat* 'yaban mersini', *inek garaa* 'kuş üzümü', *āy* 'zambak soğanı', *mangən* 'yaban sarımsağı' ve *gusək* 'çam fıstığı' gibi bitkileri de sayabiliriz.

Duhalar nadiren balık tutarlar. Kullandıkları aletler ise, *atər neš* 'üç dişli tahta', *p^hötpe* 'olta' ve *tir^htkə* 'çengelli sopa'dır.

Avcılık yöntemlerine kısaca değinmek gerekirse; Duhalar hem toplu hem de bireysel olarak ava çıkarlar. Av araçları olarak tüfeğin dışında *aya* 'trip yay' ve *murgə* 'avcılık borusu' kullanılır.¹¹

Kadınlar Ren geyiği derisini tabaklayıp üzerinde hem oturup hem de yatacakları halılar; ayrıca çizme ve çanta ile iğne tutucu gibi çeşitli küçük eşyalar üretirler.

Fotoğraf 3: Sonbaharda Duha kampı

Duhalar az da olsa yakın çevrelerindeki değişikliklere ayak uydurmuşlardır. Kimi teknolojik unsurlar tayga bölgelerine ulaşmıştır. Neredeyse bütün ailelerin Moğolca yayın yapan televizyon ve radyo için enerji üretecek güneş paneli vardır. Ayrıca telsiz telefon ile tayga kampları hem kendi aralarında hem de Tsagaannuur köyü ile irtibat sağlamaktadırlar. 2009 yılından bu yana ise bazı tayga kamplarında cep telefonu şebekesi mevcut olup Tsagaannuur köyünde buna ilave olarak internet bağlantısı da vardır.

Son yıllarda Duhalar bazı yerli ve yabancı örgütlerin yardımıyla kendi ekoturizmelerini geliştirmeye başlamışlardır. Duhalar geçimlerini Ren geyiğinden yapılmış çeşitli el işleri ve hem maral hem de Ren geyiği boynuzundan yaptıkları küçük eşyaları satarak¹² sağlarlar. Son zamanlarda gelir kaynaklarına uluslararası örgütlerin de yardımıyla esas itibarıyla yazın olmak üzere turizmi de eklemişlerdir. Duhalar Moğolistan'ın tek Ren geyiği yetiştiricileri olarak turistik ün ve öneme sahip olmuşlardır. Hem Moğol hem de uluslararası seyahat acentaları turistik amaçlı "Moğolistan'daki tek Ren geyikçilerine maceralı seyahat" programları hazırlamaktadır. Mörön havaalanının girişindeki büyük duvarda Ren geyikçiliği ile ilgili büyük bir tablo vardır. Son yıllarda Taygayı neredeyse 'bütün dünya' ziyaret etmiş durumdadır. Seyahatlerimde, belgeselcilerden başka Ren geyikçiliği yapan Saamilerle tanıştım, 'maceracı' Kuveytililere rastladım.

Özellikle turizm sezonunun kapandığı kış aylarında, yerli Moğollar gibi Duhalar da Hövsgöl'ün doğu bölgelerinde bulunan maden ocaklarında çalışmaktadırlar.

Geri kalan aileler Tsagaannuur köyü ve yakındaki ırmak bölgelerine yerleşerek at, deve, öküz, koyun, keçi gibi Moğolistan'ın geleneksel çiftlik hayvanlarını yetiştirmektedirler. Bunlar, Türk kökenli oldukları tahmin edilen, ancak eski dilleri yerine Moğolcanın bir türünü konuşan Darhat Moğolları¹³ ile doğrudan temas halinde yaşamaktadırlar.

Toplumdilbilimsel Durum

Günümüzde bütün Duhalar iki dillidir, Duhacanın yanı sıra Darhat Moğolcası da konuşurlar. Duhaca aile içi konuşma dilidir; yazı dili değildir. Darhat Moğolcası ise Duha toplumu dışındaki çevrelerde, özellikle eğitim ve yönetim gibi resmi alanlarda kullanılan iletişim aracıdır. Duhalar konuya ya da konuşulan kişiye göre rahatça bir dilden ötekine geçebilirler. İki dillilik son yıllarda önemli oranda artmıştır. 1950'li yıllara kadar Duhaların Moğolca konuşmadıkları belirtiliyor. Şimdi ise, kendi gözlemlerime göre, 30 yaş üzeri olan bütün Duhalar, Duhaca ile Darhat Moğolcasını bilmekteler. Karşıdaki kişiye göre bu iki dilden birini konuşurlar. 20 ile 30 yaş arasındaki Duhalarda aile yapısına göre Duhaca bilme derecesi değişir. 15 ile 20 yaş arasındaki Duhalar, Duhacayı mükemmel olarak bilseler de, çoğunlukla Moğolcayı iletişimin her alanında kullanma eğilimindedirler. 15 yaşından küçük Duhalar daima Darhat Moğolcası konuşmakla birlikte Duhaca anlayabilirler. Duhaca konuştukları zaman ise Moğolca yapıların etkisi güçlü biçimde hissedilir. Duha topluluğu içinde çocuklarıyla evde Duhacadan çok, Moğolca konuşan anne babalar vardır. Anne ya da babanın Moğol olduğu karışık ailelerde çocuklar nadiren Duhaca öğrenirler. Duhaca konuşan biri ile evlenen Moğollardan çok azı Duhaca öğrenir.

Moğol-Tuva eğitim projesi çerçevesinde, özellikle ses özellikleri bakımından Duhacadan farklı olan standart Tuvaca, yerel yatılı okullarda seçmeli yabancı dil dersi olarak haftada üç saat olmak üzere sadece birkaç yıl (1990-1993 ve 2002-2005 yılları arasında) öğretilmiştir. Tuvaca gazete, radyo ve televizyon programı yoktur. Taygada da izlenebilen televizyon ise Halha Moğolcasında yayın yapmaktadır.

Duhalar, yıllar önce komünist dönemde başlayan ve artık durdurulması güç olan Moğollaşma sürecine girmişlerdir. Ancak, Duha halkının Moğolistan ve dışına "Moğolistan'ın tek Ren geyiği yetiştiricileri" biçiminde yayılan ünleri, dillerini koruma konusunda yarar sağlayabilir.

Duhaca Üzerine Çalışmalar

Moğol budunbilimsel çalışmalardan ilk olarak 1960'da ve 1962'de etnolog Badamhatan'ın Duhaların kültürünü incelediği *Xövsgöl Aimagiyn Tsaatan (Urianxay) Ardın Garlın Asuudal* (Hövsgöl Aimagın Tsaatan (Urianhai) halkı ve Kökeni Üzerine) ve *Xövsgöliyn Tsaatan ardın aǰ baydlin toym* (Hövsgöl'ün Ren geyikçi Tsaatan halkının yaşam biçimi) adlı çalışmaları yayımlanmıştır. Bunu takiben Şagdarsürüng'ün (1974) "Mongolün Tsaatan böögiin tuxay" (Moğolistan Tsaatanlarının şamanları üzerine) başlıklı makalesi ile Dulam'ın (1995) *Uygar-Tsaatan ardın böö mörgöl, ugsaatni züyn talaarx aǰıglalt* (Uygar-Tsaatan Şamanizmi ve kökeni üzerine düşünceler) Duhaların inanç dünyası ile ilgili kitabı gelir. Şagdarsürüng'ün bu çalışması Fransızcaya çevrilerek *Études mongoles et sibérienne* dergisinde yayımlanmıştır.¹⁴

İngilizce ve diğer dillerdeki antropolojik çalışmalardan bazıları (alfabetik sırayla): Brian Donahoe & Plumey Daniel (2003) *The troubled taiga*; Otto Farkas: (1992) *Tsaatan reindeer herders*; Morten Pedersen: (2003) *Networking the nomadic landscape: place, power and decision making in northern Mongolia*; Polina Seren: (1993) *Tsagaan-Nuur Tuvalarında*, (2000) *Molda Tivalariniñ çañıldarı. (Oruk demdeglelder)*; Solnoi, Batulag & Tsogtsaikhan, Purev & Plumey, Daniel: (2003). *Following the White Stag*; Somfai Kara, Dávid: (1998). *A xövsgöl-i tibák*; Alan Wheeler: (1999) *The Dukha: Mongolia's reindeer herders*, (2000) *Lords of the Mongolian taiga: An ethnohistory of the Dukha reindeer herders*, (2001) *Inalienable Possessions, Identity and Reinventing Reindeer Herding*

in Northern Mongolia, (2005) *Sovereignty Inside and Out: State Territoriality and Mobility Among the Dukha Reindeer Herders and Hunters of Mongolia*.

Dilbilimsel çalışmalara gelince, Duha dilinin ilk kapsamlı incelemesi 2011 yılında TURCOLOGICA 76. olarak *Dukhan, a Turkic variety of northern Mongolia, description and analysis* adı ile yayımlanmış çalışmamdır. Bu çalışma Lars Johanson'un danışmanlığında gerçekleşen, Mainz Üniversitesi doktora tezimdi. Duhaca ile ilgili olan diğer çalışmalarım (2006, 2009, 2010, 2012 vb.) bu yazının kaynakça bölümünde bulunmaktadır.

Türkiye'de Duha üzerine yayımlanan çalışmalara gelince Seren Polina'nın yukarıda söz edilen Tuvaca "Tsagaan-Nuur Tuvalarında" makalesi Hayat Aras tarafından Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve 2003'te TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI Dergisi'nin 143. sayısında (s. 105-112) yayımlanmıştır. Aynı şekilde Şagdarsürün'ün yukarıda bahsedilen makalesi Fransızca çevirisinden Türkçeye Sibel Bozbeyoğlu tarafından tercüme edilip *Moğolistan Duhalarının Şamanizmi* başlığı ile TÜRK BİLİG 2004/7'de yayımlandı. Hocam Lars Johanson 2002 yılında *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler* (Türkçeye aktaran: Demir, N. & Yılmaz, E.) adlı kitabının 35-36. sayfasında *Duha dili ve kültürü* ile ilgili bilgiler vermiştir. Bunların yanı sıra Bülent Gül ve Ankhbayar Danuu, 2001'de İzmir'de gerçekleştirilen 'VIII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi'nde Moğol kaynaklarda verilen bilgilerden yararlanarak hazırladıkları *Erimekte Olan Türk boyu: Moğolistan Duhalarının (Tsaatanlar) Kültürüne Dair* adlı bildiri sunmuşlar, bu bildiri 2012 yılında *Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*'nda yayımlanmıştır (bk. Gül, B. & Ankhbayar Danuu, 2012).

Bilimsel çalışmaların yanı sıra Duhalar hakkında çeşitli belgeseller de yapılmıştır. Belgeseller hazırlanış amacına göre bazıları ciddi ve bilgilendirici bazıları eğlendirici, bir kısmı ise ticaridir. Moğol, Fransız, İtalyan, Japon, İspanyol, Amerikalı ve Polonyalı ekiplerce hazırlanan bu belgesellerden 1959 ve 1983 tarihli ilk Moğol belgesellerine aşağıdaki linklerden ulaşılabilir:

http://icr.arcticportal.org/index.php?option=com_hwdvideoshare&task=viewvideo&Itemid=34&video_id=88.

İnternette bulunabilen diğer belgeseller için aşağıdaki sayfalara bakılabilir:

<http://www.vodeo.tv/documentaire/les-tsaatan-ceux-qui-chevauchent-les-rennes>

<http://www.veengle.com/s/Tsaatans.html>

http://www.france2.fr/emissions/rendez-vous-en-terre-inconnue/diffusions/14-12-2010_1635

<http://filmmakers.com/index.php?a=filmDetail&filmID=1105>

<http://www.hamidsardar.com/cinematography/the-reindeer-people>

Son olarak geçen yaz Türkiye'den *Atlas Dergisi* ekibi Duhaları ziyaret etmiş ve "Kayıp Türkler: Dukha Halkı" adında bir belgesel hazırlayıp Türkiye'de kamuoyu ile paylaşmıştır.

Transkripsiyon Notları

Transkripsiyonda solukluluğu göstermek için [ʰ], 'kesin olmayan ünlüler' için ise ə işaretleri kullanılmıştır.

Duhaca Birkaç Cümle

<i>Ekkə</i>	'Selam, merhaba, iyi günler, iyi akşamlar'
<i>Ekkə sen be?</i>	'İyi misin?'
<i>Ekkə men</i>	'İyiyim'
<i>Aal polgan sen be?</i>	'Evli misin? (harfiyen: Evlendin mi?)'
<i>ʃok, aal polbaan men</i>	'Yok, evli değilim (harfiyen: Yok, evlenmedim)'
<i>Ga^hʃan ʃoroor?</i>	'Ne zaman (burdan) gidiyorsun?'
<i>Am ʃoroor men</i>	'Şimdi gidiyorum'
<i>Per^ht ʃaraʃ jüme!</i>	'Çok güzel bir şey!'
<i>Hoʃ e^htange tura ʃok men</i>	'Koyun etini sevmiyorum'
<i>Ga^hʃ harləy sen?</i>	'Kaç yaşındasın?'
<i>Tāārta geləp mayatçok</i>	'Yarın gelebilir'
<i>Moollar ʃarə munəp ʃitaβas</i>	'Moğollar Ren geyiğine binemez'
<i>Maaga geləβət!</i>	'Buraya geliversene!'
<i>lten ʃottəy turyan pis</i>	'Dış ateşle idik' ¹⁵

Duhaca Örnek Metin

Tomək (Duha dili)	Masal (Türkiye Türkçesi)
1. Teer üyede i ^h ʃə giryannar urəy-tarəy ʃok aʃsak gatay i ^h ʃə taygada amədərap oləryandərə	1. Eski zamanlarda, iki yaşlı, çocuksuz olan bir ihtiyar hatun ile taygada yaşıyormuş.
2. ʃangəs i ^h ttəy öske mal t ^h aa ʃok.	2. Yalnızca itle. Başka çiftlik hayvanları yok.
3. Giryann sarəy i ^h ttəy i ^h ʃə giryannar amədərap oləryan.	3. İki yaşlı(lar) yaşlı sarı it ile yaşıyormuş
4. İnʃaaʃ gö ^h er polgan.	4. Ondan sonra göçer olmuşlar.
5. Munar t ^h aa ʃok.	5. Binek de yok.
6. Öön go ^h staar.	6. Çadırını taşımışlar.
7. ʃime t ^h ee ʃok.	7. Hiç bir şeyi yok.
8. Gulaʃ alhəsən jü ^h kteeʃ i ^h ʃeen gö ^h er ʃorəy paryan.	8. (Çadırın) örtüsünü taşıyarak beraber yaya göçmüş gitmiş.
9. ʃangəs i ^h tən ʃur ^h tta gayan.	9. Tek itini yurttan terk etmişler.
10. Ol i ^h tə ʃur ^h tta gayanə a ^h ʃtap suksap ʃoraaʃ ol i ^h tə pörə pola peryen t ^h ööhələy ʃime.	10. Tek başına terkedildiğinden acıkıp susayıp o itin kurt oluverdiği rivayeti vardır.

Duha Dili ve Kültürü Üzerine Kaynaklar

Badamxatan, S. (1987). "Le mode de vie des Caatan, éleveurs de rennes du Xövsgöl". *Études mongoles et sibériennes* 18, 99–127. [Traduit et adapté par Hamayon, R. & Beffa, M.-L.: Badamxatan, S. 1962, *Xövsgöliyn Tsaatan ardın aǵ baydlin toym*].

Badamxatan, S. (1960). "Xövsgöl Aimagiyn Tsaatan (Uriankhai) Ardın Garlın Asuudal". *Šinjlex Uxaan Setgüül*.1, 30-35.

Chagdarsürüng, Ts. (2004). "Moğolistan Duhalarının Şamanizmi ". *Türkbilig*. 2004/7, 149-162. [Çev.: Sibel Bozbeyoğlu].

Chagdarsürüng, Ts. (1994). "Quelques aspects du chamanisme des Doukhas (Tsaatanes) de Mongolie". *Études mongoles et sibériennes* 25, 145–166. [Traduit et adapté par Marie-Dominique Even].

Diószegi, V. (1963). "Ethnogenic Aspects of Darkhat Shamanism". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 16, 55-81.

Dulam, S. (1995). "Uygar-Tsaatan ardın böö mörgöl, ugsaatni züyn talaarx aǵıglalt". *Erdem šinjilgeenij bičig* 5/113, 106–114.

Farkas, O. (1992). *Tsaatan reindeer herdsman*. [Paper presented at the University of Cambridge, Mongolia and Inner Asia Studies Unit. February 12, 1992.].

Gül, B. & Ankhbayar Danuu (2012). "Erimekte olan Türk boyu: Moğolistan Duhalarının (Tsaatanlar) kültürüne dair". *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*. (Ed.) Bülent Gül, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 177-192.

Gül, Bülent, (2007). "Moğolistan Duhaları (Tsaatanlar)", Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler. Ankara: Hacettepe Üniversitesi. 27-36.

Mongush, M. V. (2003). "The Tuvans of Mongolia: peculiarities of contemporary ethnic development". *Inner Asia* 5, 163–176.

Ragagnin, E. (Yayım sürecinde). "Duha dili". In: M. Erdal, Ü. Çelik Şavk, S. Eker (ed.) *Tehlikedeki Türk Dilleri Elkitabı*. Ankara.

Ragagnin, E. (2013). "Taiga" vs. Steppe Sayan Turkic varieties in Khövsgöl aymag in Mongolia. In M. Erdal, Y. Koç, M. Cengiz (eds.) *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bildirileri*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. 437-442.

Ragagnin, E. (2012). Etymologische Überlegungen zu einigen Rentiertermini im Sajantürkischen. In: Erdal, M. & Kellner-Heinkele, B. & Ragagnin, E. & Schönig, C. (eds.) *Botanica und Zoologica in der Türkischen Welt. Festschrift für Ingeborg Hauenschild*. Wiesbaden: Harrassowitz. 133–140.

Ragagnin, E. (2011). *Dukhan, a Turkic variety of northern Mongolia: description and analysis*. (Turcologica 76). Wiesbaden: Harrassowitz.

Ragagnin, E. (2009). "How to make a tasty *hiyma*". In: Csató, É. Á. & Ims, G. & Parslow, J. & Thiesen, F. & Türker E. (eds.) *Turcological letters to Bernt Brendemoen*. Oslo: Novus Press. 259-266.

Şagdarsürün, Ts. (1974). Mongol'in Tsaatan böögijn tuxaj. *Aman Zoxiol Sudlal* (Studia Folklorica) VIII/6. Ulaanbaatar.

Seren, P. (2003). "Tsagaan-Nuur Tuvaları". *Türk Dünyası Araştırmaları*. 143(2003), 105-112. [Türkçe'ye aktaran: Hayat Aras].

Seren, P. (1993). "Tsagaan-Nuur Tuvalarında". *Ulug Xem* 5-6, 148-157.

Somfai Kara, D. (1998). *A xöwsgöl-i tibák*. In: Birtalan, Á. (ed.) *Öseink nyomán Belső-Ásziában II. Hitvilág és nyelvészet*. (Magyar Felsőoktatás Könyvek 10.) Budapest: Nemzeti tankönyvkiadó.

Solnoi, Batulag & Tsogtsaikhan, Purev & Plumey, D. (2003). "Following the White Stag". *Cultural Survival Quarterly*. (Spring), 56-58.

Wheeler, A. (2005). *Sovereignty Inside and Out: State Territoriality and Mobility Among the Dukha Reindeer Herders and Hunters of Mongolia*. Paper presented at the Annual Meetings of the AAA, Washington D.C. on the panel "At the Borders of Citizenship: Cultural Politics of Identity," November.

Wheeler,¹⁶ A. (2001). *Inalienable Possessions, Identity and Reinventing Reindeer Herding in Northern Mongolia*. Presented on the panel entitled: The South Siberian and Mongolian Reindeer Herding Complex at the 100th Annual Meetings of the AAA Washington D.C. 28 November.

Wheeler, A. (2000). *Lords of the Mongolian taiga: An ethnohistory of the Dukha reindeer herders*. [M.A. dissertation, Indiana University, Bloomington].

Wheeler, A. (1999). "The Dukha: Mongolia's reindeer herders". *Mongolia Survey*. 6, 58-66.

Diğer Kaynaklar

Akıncı, R. E. (2008). "Tsengel Tuvalarında Mekân Düzeni". Emine Gürsoy Naskali, Erdal Şahin (ed.) *Kültür Tarihimize Gizli Diller ve Şifreler*. İstanbul: Picus Yayınları, 414-22.

Akıncı, R. E. (2007). "Tsengel Tuvalarında Şagaa". Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç (ed.) *Kültür Tarihimize Çeyiz*. İstanbul: Picus Yayınları, 260-74.

Akıncı, Ebrar (2006). "Mögön Sagan Toolay Ooldun Toolu, Kiril Harfli Metin, Transkripsiyonlu Metin, Çeviri". Mehmet Ölmez (ed.) *Sibirische Studien/Sibirya İncelemeleri 1/1(2006)*. Göttingen, İstanbul, 9-62.

Aras, H. (2002). "Tuva (Tiva) Türkleri ve Türkçesi". Güzel, H. C. & Çiçek, K. & Koca, S. (ed.) *Türkler*. (Cilt 20). 189-194.

Arıkoğlu, E. (2007). "Tuva Türkçesi". In: Ercilasun, Ahmet B. (ed.) *Türk lehçeleri grameri*. (Türk Dili ve Dilbilimi 35) Ankara: Akçağ. 1149-1228.

Aydemir, A. (2012). "Zu Postverbiaalverbindungen im Altai-Tuwinischen". In: Erdal, M. & Menz, A. & Nevskaya, I. (eds.) *Areal, typological and historical aspects of Siberian Turkic*. (Turcologica 94.). Wiesbaden: Harrassowitz. 37-44.

Aydemir, A. I. (2009). *Konverbien im Tuwinischen · Eine Untersuchung unter Berücksichtigung des Altai-Dialekts*. (Turcologica 80.). Wiesbaden: Harrassowitz.

- Aydemir, A. I. (2002). "Attributive Nebensätze im Altai-Tuwinischen". In: Demir, Nurretin & Turan, Fikret (eds.) *Scholarly depth and accuracy. A Festschrift to Lars Johanson/Lars Johanson Armağanı*. Ankara: Grafiker. 39–50.
- Badamxatan, S. (1986). *Les chamanistes du Bouddha vivant*. Études mongoles et sibériennes 17. [Translation and adaptation of Badamkhatan, Sandagsürengiyn 1965, *Khövsgöliyn Darkhat yastan* by Marie-Dominique Even].
- Badamxatan, S. (1965). *Xövsgöliyn Darxat yastan*. Ulaan Baatar: Šinjlex Uxaanii Akademi.
- Bold, L. (1982). "Uygar-uriansxay xelniy xöömiişsen egşgiyn asuudal". *Xel Zoxiol Sudlal*. 15, 54–61.
- Bold, L. (1975). "Uygar-uriansxay xelniy egşig avia". *Xel Zoxiol Sudlal*. 11, 133–145.
- Bold, L. (1968). *Osobennosti ujuguro-urjanxajskogo jazyka*. [Avtoreferat dissertacii na soiskanie učevoj stepeni kandidata filologičeskix nauk, Akademija Nauk MNR, Institut jazyka i literatury, Ulan-Bator.]
- Castrén, M. A. (1857). *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinschen Kreises*. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Donahoe, B. (2004). *A Line in the Sayans: History and Divergent Perceptions of Property Among the Tozhu and Tofa of South Siberia*. [Unpublished Ph. D. dissertation, Indiana University, Department of Anthropology].
- Donahoe, B. (2002). "Hey, You! Get Offa My Taiga! Comparing the Sense of Property Rights Among the Tofa and Tozhu-Tyva." *Max Planck Institute for Social Anthropology Working Paper Series* 38. Halle/Saale. [http://www.eth.mpg.de/cms/en/publications/working_papers/wp0038.html].
- Gáspár, Cs. (2006). *Darkhat*. (Languages of the World/Materials 419). München: Lincom Europa.
- Koçoğlu-Gündoğdu, V. (2011). "Türk Dilinde Yönelme ve Bulunma Hali İle İlgili Birkaç Ayrıntı -Tuva Türkçesi Örneği". *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 6/1(2011) (Prof. Dr. Gürer Gülsevin Armağanı). 1197-1206.
- Koçoğlu-Gündoğdu, V. (2008). "Tuva Türklerinin Kullandıkları Alfabeler ve Bazı İmla Özellikleri". *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 3/7(2008), 442-456 [www.turkishstudies.net].
- Koçoğlu-Gündoğdu, V. (2007). "Tuvaca Bir Yayın: Külük Taji". G. Gülsevin, M. D. Erdem (ed.) *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 2/2, 476-491 [www.turkishstudies.net].
- Olsen, Ø. (1915). *Et primitivt folk. De mongolske rennomader*. Copenhagen.
- Seren, P. (2006a). *Tere-xol'skij dialekt tuvinskogo jazyka*. Abakan: Izd-vo xakasskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Seren, P. (2006b). *Moolda Sengel Tivalariniñ çançıldarı (dilininiñ, kul'turaziniñ materialdarı)*. Birgi kezee. Kizil: Tivaniñ Gumanitarlig Şinçilelder Institutu.

- Seren, P. (2000). *Moolda Tivalariniñ čaŋčildari. (Oruk demdeglelderi)*. Kizil: Anıyak.
- Mawkanuli, T. (2005). *Jungar Tuvan texts*. Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies.
- Mawkanuli, T. (1999). *The phonology and morphology of Jungar Tuva*. [Ph.D. dissertation, Indiana University, Bloomington].
- Čadamba, Z. B. (1974). *Todžinskij dialekt tuvinskogo jazyka*. Kyzyl: Tuvinskoe knižnoe izdatel'stvo.
- Carruthers, D. (1913). *Unknown Mongolia. A record of travel and exploration in north-west Mongolia and Dzungaria I*. London: Hutchinson.
- Harrison, D. K. & Anderson, G. (2008). "Tofa language change and terminal generation speakers". In: Harrison, David K. & Rood, David & Dwyer, Arienne (eds.) *Lessons from documented endangered languages*. Amsterdam: John Benjamins. 243–270.
- Isxakov, F. G. and Pal'mbax, A. A. (1961). *Grammatika tuvinskogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Moskva: Izdatel'stvo vostočnoj literatury.
- Katanov, N. F. (1903). *Opyt izsledovanija urjanxajskago jazyka*. Kazan'.
- Khabtagaeva, B. (2009). "Mongolic elements in Tuvan". *Turcologica 81*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Mongush, M. V. (1996). "Tuvans of Mongolia and China". *International Journal of Central Asian Studies*. 1, 225–243.
- Monguš, D. (1983). "O jazyke Tuvincev severo-zapadnoj Mongolii". In: *Voprosy Tuvinskoj filologii*. Kyzyl. 127–145.
- Neroznak, V.P. (2002). *Jazyki narodov Rossii: Krasnaja Kniga*. Moskva: Akademia.
- Ölmez, M. (2007). "Tuvacanın Söz Varlığı, Eski Türkçe ve Moğolca Denkleleriyle (Tuwinischer Wortschatz mit Alttürkischen und Mongolischen Parallelen)". *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 72*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ölmez, M. (2000). "Tuvacanın eskiliği üzerine". *Türk Dilleri Araştırmaları*. 10, 133–138.
- Pavlinskaya, L. R. (2003). "Reindeer herding in the Easter Sayan - The story of the Soyot". *Cultural Survival Quarterly*. (Spring 2003), 27/1, 45–47.
- Pedersen, M. A. (2003). "Networking the nomadic landscape: place, power and decision making in Northern Mongolia". In: Roepstorff, Andreas & Bubandt, Niels & Kull, Kalevi (eds.) *Imagining nature: practices of cosmology and identity*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Potapov, L. P. (1964). "The Tuvans". In: Levin, Maksim G. & Potapov, Leonid P. (eds.) *The peoples of Siberia*. Chicago: University of Chicago Press. 380–422. [Translation of *Narody Sibirii* 1956].
- Ragagnin, E. (2012a). "Turco-Mongolic relations: the case of particles". In: Erdal, M. & Menz, A. & Nevskaya, I. (eds.) *Areal, typological and historical aspects of Siberian Turkic*. (Turcologica 94.) Wiesbaden: Harrassowitz. 105-117.

Ragagnin, E. (2012b). “Turkic substrates in Darkhat-Mongolian”. In: Tumortogoo, D. (ed.) *Proceedings of the 10th International Congress of Mongolists, Volume I: Prehistoric and historical periods of Mongolia’s relations with various civilizations*. Ulaan Baatar, 291-295.

Ragagnin, E. (2009). “A rediscovered lowland Tofan variety in northern Mongolia”. *Turkic Languages*. 13, 225–245.

Rassadin, V. I. (2010). *Soyotica*. (Studia Uralo-Altica 48.) Szeged: Szeged University. [Edited by Béla Kempf].

Rassadin, V. I. (1995). *Tofalarsko-russkij slovar’*. *Russko-tofalarskij*. Irkutsk: Vostočno sibirskoe knižnoe izdatel’stvo.

Rassadin, V. I. (1978). *Morfologija tofalarskogo jazyka v sravnitel’nom osveščanii*. Moskva: Nauka.

Rassadin, V. I. (1971). *Fonetika i leksika tofalarskogo jazyka*. Ulan-Ude: Burjatskoe knižnoe izdatel’stvo.

Taube, E. (2008). *Tuwinische Folkloretexte aus dem Altai (Cengel/Westmongolei)*. Kleine Formen. (Turcologica 71.) Wiesbaden: Harrassowitz.

Taube, E. (1998). “Observations of a non-linguist concerning the Tuvian language in Tuva and Western Mongolia”. In: Johanson, L. et al. (eds.) *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics*. (Turcologica 32.) Wiesbaden: Harrassowitz. 647-655.

Taube, E. (1996). “Zur gegenwärtigen Situation der Tuwiner in westmongolischen Altai”. In: Berta, Brendemoen, Schönig (eds.) 1996. *Symbolae turcologicae. Studies in honour of Lars Johanson on his sixtieth birthday*. Istanbul: Swedish Research Institute in Istanbul. 213–225.

Vainshtein, S. (1980). *Nomads of South Siberia. The pastoral economies of Tuva*. Cambridge: Cambridge University Press. [Translation of Vajnštejn, Sev’jan 1972, *Istoričeskaja etnografija tuvincev* by Colenso, Michael].

Teşekkür

Göttingen Üniversitesi mezunu öğrencimiz Nur Bülbül’e Türkçe düzeltme için teşekkür etmek isterim.

¹ Türkiye’de “Sayan Türk dilleri” yerine “Tuva dilleri” terimi daha yaygın.

² Tofaca, Soyotça ve Toca-Tuvacası 2002 yılında yayımlanan *Rusya Dilleri kırmızı Kitabında “Rusya Federasyonunun az sayılı yerli halklar”* olarak kayıtlıdır. Üstelik Toca-Tuvacası üzerine bk. Čadamba (1974), bk. Tere-Höl-Tuvaca için bk. Seren (2006), Tofaca için bk. Rassadin (1971, 1978, 1995) ve bk. Harrison & Anderson (2008) ve Soyotça için bk. Rassadin (2010) ve Pavlinskaya (2003).

³ Standart Tuvaca için bk. Katanov (1903), Isxakov & Pal’mbax (1961), Ölmez (2000, 2007), Arıkoğlu (2007), Aras (2002) ve Koçoğlu-Gündoğdu (2007, 2008, 2011), Tuva Türkleri için bk. Potapov (1964).

⁴ Moğol Altay Tuvalarının kültürü üzerine bu arada bk. Taube (1996, 1998, 2008), Mongush M. (1996), Akıncı (2006, 2007, 2008), Seren (2000, 2006). Dilbilimsel çalışmalar şunlardır: Monguş D. (1983) ve Aydemir (2002, 2009, 2012). Çin Altay Tuvaları için bk. Mawkanuli (1999, 2005).

⁵ Tsagaan-Üür Tuhaları (Uygar-Uriyanhay) üzerine ayrıca bk. Bold (1968, 1975 ve 1982) ve bk. Ragagnin (2009).

⁶ Diğer Tayga dil özellikleri için bk. Ragagnin (2011).

⁷ Tuva dilinde bulunan Moğol unsurlar üzerine ayrıca bk. Khabtagaeva (2009).

⁸ Aynı şekilde Dolganların Yakutlaşmış Tunguslar olduğu sanılmaktadır.

⁹ Carruthers (1913) *Unknown Mongolia: A record of travel and exploration in north-west Mongolia and Dzungaria I.* ve Olsen (1915) *Et primitivt folk. De mongolske rennomaden* adlı kitaplardaki resimlere bakınız. Tayga bölgelerinde yaşayan güncel Toca-Tuvalar ise brandadan yapılmış çadırlarda yaşamaktadırlar. Toca-Tuvaların kültürü üzerine bu arada bk. Donahoe (2002, 2004).

¹⁰ *hiyma* için bk. Ragagnin (2009).

¹¹ Tuva Türklerinde avcılık için bk. Vainshtein (1972).

¹² On beş yıl önce Duhaları ilk ziyaret ettiğim günlerde ise, tüyü ve kanlı boynuzunu bir tür Çin tedavisinde kullanmak üzere Ren geyiği kesip satıyorlardı.

¹³ Darhat Moğollar ve dili üzerine bk. Badamkhatan (1965, 1986), bk. Gáspár (2006), bk. Ragagnin (2012), Darhat Şamanizm için ayrıca bk. Diószegi (1963).

¹⁴ *Études mongoles et sibérienne* 18(1987), 99-127 (Traduit et adapté par Robert Hamayon et Marie-Lise Beffa): Le mode de vie des Caatan, éleveurs de rennes du Xövsgöl; *Études mongoles et sibérienne* 25 (1994), 145-166 (Traduit et adapté par Marie-Dominique Even): Tsevelin Chagdarsürüng: Quelques aspects du chamanisme des Doukhas (Tsaatanes) de Mongolie.

¹⁵ Eski dönemlerde yemek pişirmek için kullanılan ocak (ateş) çadırın içinde değil, dışarıda bulunuyordu.

¹⁶ Wheeler'in bazı çalışmalarını şu sayfada okumak mümkündür: <http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/handle/10535/8294>